

УКРАЇНЬКА АКАДЕМІЯ АГРАРНИХ НАУК

ІНСТИТУТ АГРАРНОЇ ЕКОНОМІКИ

На правах рукопису

НЕМЧЕНКО ВАЛЕРІЙ ВІКТОРОВИЧ

Формування економічного механізму раціонального вико-
ристання природних ресурсів в агропромисловому комплексі
(теорія, методологія, практика)

Спеціальність 08.00.05 - Економіка, планування, організація,
управління народним господарством
і його галузями (сільське госпо-
дарство)

08.00.19 - економіка природокористування і
охорони навколишнього середовища

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора економічних наук

Київ - 1994

ЛНБ України ім. В. Стефаника

00756702 (R)

УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ АГРАРНИХ НАУК

ІНСТИТУТ АГРАРНОЇ ЕКОНОМІКИ

На правах рукопису

НЕМЧЕНКО ВАЛЕРІЙ ВІКТОРОВИЧ

Формування економічного механізму раціонального вико-
ристання природних ресурсів в агропромисловому комплексі
(теорія, методологія, практика)

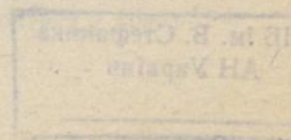
Спеціальність 08.00.05 - Економіка, планування, організація,
управління народним господарством
і його галузями (сільське госпо-
дарство)

08.00.19 - економіка природокористування і
охорони навколишнього середовища

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора економічних наук

Київ - 1994

Робота виконана в Одеському державному
економічному університеті

- Науковий консультант - доктор економічних наук, професор,
член-кореспондент Української
екологічної академії наук
В. О. Паламарчук
- Офіційні опоненти - доктор економічних наук, професор,
член-кореспондент Української
академії аграрних наук
П. П. Борщевський
- доктор економічних наук, професор
П. П. Маракулін
- доктор економічних наук, професор,
академік Української екологічної
академії наук
П. П. Руснак

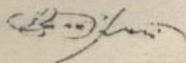
Провідна організація: Миколаївський сільськогосподарський інститут

Захист відбудеться "29" березня 1994 року о "14" год. на
засіданні спеціалізованої Ради Д.020.06.01 по захисту дисертацій
на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук в Інституті
аграрної економіки Української академії аграрних наук (252127,
Київ -127, вул. Героїв Оборони, 10).

З дисертацією можна ознайомитися в науковій бібліотеці
інституту.

Автореферат розісланий "19" лютого 1994 року.

Вчений секретар
спеціалізованої ради,
к.е.н.

В. Г. Більський

I. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність і науково-методологічне значення дисертаційного дослідження. Перехід до розвинутих ринкових відносин зв'язаний з формуванням дійового ринкового економічного механізму господарювання, який би глибоко і всебічно поєднував інтереси і особливості ефективного розвитку і функціонування як міжгалузевих народногосподарських комплексів, зокрема АПК, його таких провідних сфер як сільське і лісове господарство, переробна промисловість та інших, а також спеціалізованих територіальних систем і комплексів.

Важливим напрямом вирішення цієї актуальної соціально-економічної проблеми є розвиток дійових економічних важелів управління процесом раціонального використання, відтворення та охорони природних ресурсів, повітряного басейну та інших в АПК, в його провідних сферах і галузях.

Усе це вимагає формування в галузях АПК такого економічного механізму, який би став надійною основою розв'язання як продовольчої проблеми, так і збереження природного середовища.

Ступінь розробки досліджуваної проблеми. Проблема створення ефективного економічного механізму раціонального природокористування та охорони навколишнього середовища залишається досі дискусійною. Але вказана проблема – широка і складна. Механізм стимулювання раціонального природокористування в умовах переходу до ринку залишається не тільки не розробленим для нашої багатокладної економіки в цілому, а й за головними напрямками.

Основними складовими частинами економічного механізму охорони природи є оцінка природних ресурсів, плата за їх використання, визначення шкоди, завданої народному господарству забрудненням навколишнього середовища. Нині продовжуються пошуки вчених і практиків-екологів щодо вдосконалення економічної оцінки природних ресурсів та ефективності їх ощадливого використання. Важливо й те, що з оцінкою природних ресурсів зв'язане і визначення шкоди від нераціонального природокористування.

Особливе місце серед економічних проблем оптимізації природокористування відводиться піднесенню ефективності природоохоронних витрат, які є одним із важливих напрямків зростання капітальних вкладень в усіх галузях народного господарства. Однак залишається нерозв'язаним питання про те, яка ж потреба у приро-

доохоронних капітальних вкладеннях у народному господарстві, яка їх ефективність, окупність, як спонукати підприємство найраціональніше використовувати ці засоби в умовах ринкової економіки. Інакше кажучи, створення ефективного економічного механізму охорони природи вимагає вироблення відповідних показників, за якими можна було б судити про ступінь раціональності природокористування і охорони довкілля. Розробка таких показників, в тому числі економіко-екологічної експертизи ще не завершена.

Крім того, питання стимулювання природоохоронної діяльності підприємств також залишається ще у стадії вивчення. Про це свідчить той факт, що досі існують різного роду концепції стимулювання раціонального природокористування: платності за природні ресурси, компенсаційних платежів за скоювану шкоду та ін. Однак реалізація в господарській діяльності цих концепцій створює заінтересованість підприємств прагнути лише до сдержливого використання окремих видів природних ресурсів, а не про них в цілому. Ось чому зараз гостро стоїть проблема створення такого економічного механізму у сфері АПК, який би в умовах переходу до ринку активно заохочував колективи підприємств цілеспрямовано і комплексно вирішувати продовольчу проблему в органічному взаємозв'язку з природоохоронною діяльністю на основі останніх досягнень науково-технічного прогресу і практики раціонального господарювання.

Важливість, виняткова актуальність проблеми зумовили вибір теми дисертаційного дослідження.

Мета, завдання і структура дослідження. Метою дисертації є розробка теоретичної концепції економічного механізму природокористування і охорони навколишнього середовища в умовах переходу до ринку, вироблення конкретних рекомендацій щодо екологізації агропромислового комплексу. Для досягнення цієї мети в реферованій роботі поставлено такі завдання:

- визначити соціально-економічну та екологічну роль охорони навколишнього середовища у суспільному відтворенні;
- розробити принципи формування екологічної системи народного господарства в цілому і агропромислового комплексу зокрема;
- проаналізувати етапи встановлення механізму раціонального природокористування, розкрити його сучасну структуру стосовано до агропромислового комплексу;

- обґрунтувати шляхи формування механізму раціонального природокористування в галузях народногосподарського агропромислового виробництва з врахуванням різноманітних форм господарювання;

- теоретично обґрунтувати оцінку природних ресурсів витратами на їх відтворення (або утворення їх "замінників"), що дозволяє також точніше вираховувати кошту, що завдається біосфері;

- розробити методику обчислення порівняльної ефективності споруджуваних промислових і сільськогосподарських підприємств з врахуванням екологічних витрат і новітніх досягнень науково-технічного прогресу;

- розробити конкретні рекомендації для екологізації діяльності підприємств незалежно від їх форм господарювання;

- розробка теоретичної концепції економіко-екологічної експертизи як нової "народжуваної" форми, яка б відповідала регульованому ринку, обґрунтування її застосування в господарських ланках агропромислового комплексу;

- запропонувати конкретні заходи у системі ціноутворення, котрі спонукали б виробників не застосовувати в галузях АПК неекологічні технології, а відповідно й не створювати продукції з негативними екологічними характеристиками;

- прослідкувати взаємозв'язки між якістю продукції, рівнем життя, між моніторингом біосфери і маркетингом;

- розробити комплексну систему стимулювання охорони навколишнього середовища, обґрунтувати необхідність формування системи екобанків, сприяння вільному переміщенню матеріальних, фінансових, трудових ресурсів у галузі, нешкідливі для біосфери;

Зазначене коло завдань і послідовність їх науково-теоретичної розробки, зміст розв'язуваної наукової проблеми зумовили структуру і логіку реферованого дисертаційного дослідження.

Вступ.

Глава I. Теоретико-методологічні основи аналізу відносин природокористування і суспільного відтворення.

I.1. Природокористування і суспільне відтворення, їх взаємозв'язок і проблеми оптимального співвідношення у розвитку.

I.2. Екологізація агропромислового виробництва в умовах науково-технічного прогресу.

I.3. Форми регулювання взаємовідносин суспільства і природи.

Глава 2. Методологічні і методичні аспекти економічного механізму раціонального природокористування в АПК.

- 2.1. Оцінка тенденцій формування економічного механізму природокористування.
- 2.2. Проблеми формування економічного механізму раціонального природокористування в АПК.
- 2.3. Систематизація і аналіз економічних методів регулювання природокористування в АПК.

Глава 3. Формування системи економічних оцінок і показниково-нормативної бази регулювання раціонального природокористування в АПК.

- 3.1. Удосконалення системи економічної оцінки природних ресурсів.
- 3.2. Формування системи оцінок економіко-екологічної шкоди в агропромисловій сфері.
- 3.3. Формування системи показників природ охоронної діяльності агропромислового підприємства.

Глава 4. Економічне регулювання раціонального природокористування в умовах переходу до ринку.

- 4.1. Фінансові важелі управління охороною навколишнього природного середовища.
- 4.2. Піднесення рівня сприйняття економічного механізму раціонального природокористування до науково-технічного прогресу.
- 4.3. Якість природного середовища і продукції у ринковому механізмі управління.

Глава 5. Формування ефективної системи стимулювання раціонального природокористування в АПК.

- 5.1. Основні напрями стимулювання охорони навколишнього середовища.
- 5.2. Формування природоохоронних фондів.

Висновки і рекомендації.

Список використаної літератури.

Додатки.

Дисертація складається з вступу, п'яти глав, висновків і рекомендацій, списку використаної літератури (225 найменувань). Робота викладена на 353 сторінках машинописного тексту, містить 17 креслиноків, 26 таблиць, 21 формулу.

Об'єкт і предмет дослідження. Як об'єкт дослідження є існуючий економічний механізм АПК в умовах переходу до ринку. Предметом дослідження виступають теоретико-методологічні проблеми економічного механізму управління раціональним природокористуванням у галузях АПК України.

Методологія дослідження і джерела інформації. Методологічною і теоретичною основою роботи послужили діалектичний метод, системний аналіз, матеріали міжнародних та республіканських наукових конференцій, сесії Верховної Ради республіки, державні законодавчі документи з питань переходу народного господарства України до ринку, виходу з економіко-екологічної кризи.

Завдання, поставлені у дисертації, вирішувались з використанням діалектичного, абстрактно-логічного, математико-статистичного методів, методів експертних оцінок. Джерелом інформації і аналізу явились праці провідних вітчизняних і закордонних вчених, дані офіційних статистичних збірників, природоохоронних служб. Серед дослідників господарського механізму, еколого-економічних проблем стосовно до агропромислового комплексу варто виділяти праці таких вчених як Л. І. Абалкін, О. М. Алімов, О. Ф. Балацький, В. І. Благодатний, С. М. Бобильов, Б. А. Боровських, П. П. Боршевський, М. Л. Бронштейн, Б. В. Буркінський, Ю. І. Бистраков, В. Р. Веснін, С. А. Генсірук, В. М. Гзовський, С. І. Дорогушцов, Б. М. Данілішин, М. І. Долішній, М. М. Діденко, В. Г. Єременко, О. П. Зайцев, Е. А. Зинь, Р. А. Іванух, К. Т. Кривенко, В. Ф. Кузін, М. Я. Лемшев, І. І. Лукінов, В. С. Міщенко, П. П. Маракулін, Л. Г. Мельник, Ю. В. Ніколенко, Л. Я. Новаковський, О. М. Оніщенко, П. Г. Олдак, В. О. Паламарчук, М. М. Паламарчук, М. С. Погорелов, К. В. Пспенов, Ю. М. Пахомов, Н. В. Пахомова, П. П. Руснак, В. В. Сєдов, І. А. Смагаринський, П. Т. Саблук, І. К. Смирнов, К. М. Сятник, О. О. Созінов, В. М. Степанов, С. М. Сухорукова, А. П. Травлев, В. М. Трегобчук, Ю. Ю. Туниця, С. К. Харичкін, Т. С. Хачатуров, М. А. Хвесик, М. Г. Чумаченко, О. М. Шпичак, А. Л. Чупіс, В. В. Юрчишин, та інші дослідники.

Результати дисертаційного дослідження. Автором дисертаційного дослідження одержані такі результати.

1. Проаналізовано в теоретико-методологічному аспекті етапи становлення і тенденції розвитку економічного механізму охорони природи в системі агропромислового комплексу.

2. Теоретично обґрунтована концепція оцінки природних ре-

курсів витратами на їх відтворення.

3. Розроблена методика обчислювання шкоди, що завдається навколишньому середовищу, аргументовано необхідність формування екологічного страхового фонду в АПК України.

4. З врахуванням екологічних витрат, науково-технічного прогресу зроблено розрахунки приведених витрат на спорудження агропромислових підприємств.

5. Пропонована в дисертаційній роботі система економіко-екологічних показників, що враховують основну і природоохоронну діяльність одночасно, може практично використовуватися агропромисловими підприємствами незалежно від форм господарювання.

6. Обгрунтована економіко-екологічна експертиза, необхідність створення мережі банків (фінансових, інформаційних та інших).

7. Досліджена залежність між якістю навколишнього середовища, якістю продукції, продуктивністю праці і суспільними витратами виробництва.

8. Зроблені конкретні пропозиції щодо стимулювання охорони навколишнього середовища і формування природоохоронних фондів в галузях аграрно-промислового комплексу.

Наукова новизна дисертаційного дослідження.

1. Розв'язана народногосподарська проблема – теоретично і методологічно обгрунтована стратегія екологічно безпечного економічного механізму управління АПК. Економічний механізм охорони природи в АПК розглядається, як обособлена підсистема управління народногосподарським комплексом України. Його перебудова має відбуватися у тісному зв'язку з докорінними перетвореннями в структурі механізму управління в процесі переходу до ринку.

2. Показано, що економічний механізм раціонального природокористування стане ефективним тільки тоді, якщо він буде відповідати новим структурним підрозділам народного господарства і новим формам господарювання. У цих умовах робота природоохоронних органів України повинна будуватися не лише за територіальною ознакою (що має місце сьогодні), але й в окремих народногосподарських комплексах, міжгалузевих об'єднаннях з врахуванням різноманітності форм господарювання на основі оптимізації співвідношення інтенсивного та екстенсивного розвитку.

3. Запропоновано оцінювати природні ресурси витратами на їх відтворення (чи створення їх "замінників"). Така оцінка дає можливість точніше визначити шкоду, що може завдаватись від

нераціонального природокористування. Розроблено методику вирахування порівняльної ефективності у галузях АПК з врахуванням екологічних витрат, строку служби обладнання, економіко-екологічної шкоди. Її можна застосувати в теоретичних дослідженнях і практичній природоохоронній роботі.

4. Дані конкретні рекомендації щодо удосконалення розрахунку завданої шкоди, обґрунтована необхідність і принципи побудови в АПК страхового фонду охорони природи, формування відповідної інфраструктури ринку – бірж, екологічних банків й інших її ланок.

5. Висунуто й теоретично обґрунтовано положення, що ефективність природоохоронної діяльності є органічною часткою ефективності суспільного ладу в цілому. Це об'єктивно зумовляє потребу змін в організації виробництва, в створенні багатогалузевих виробництв, об'єднань, агропромислових комплексів, що "полегшує" можливість окупності суспільних природоохоронних витрат.

6. Обґрунтована пропозиція використовувати у якості найважливіших оціночних показників діяльності підприємств АПК виконання договірних зобов'язань по випуску продукції на карбованець матеріальних витрат і рентабельність, обчислювану з врахуванням нераціонального природокористування і вартості природних ресурсів, а також деякі інші показники. Використання запропонованих показників дає можливість створити інформаційну базу екологічного планування, використати її для завершення формування цілісної системи моніторингу, маркетингу.

7. Розроблено методологічні і методичні основи формування економіко-екологічної експертизи, висловлено пропозиції щодо перебудови механізму управління, що дозволили б прискорити впровадження останніх досягнень науково-технічного прогресу в галузях АПК, екологічно безпечних для навколишнього середовища.

8. Проаналізовано взаємозв'язки між якістю агропромислової продукції, якістю навколишнього середовища, рівнем життя людини. Підвищення якості продукції як раз передбачає екологізацію усіх факторів виробництва, що потребує, на думку дисертанта, утворення в народногосподарському агропромисловому комплексі України цілої мережі банків екологічного призначення (інформаційних, фінансових, за станом природного середовища).

9. Сформульовані пропозиції щодо ціноутворення на продукції АПК.

10. Дано конкретні рекомендації, спрямовані на удосконалення стимулювання охорони природи на підприємствах в умовах переходу

до ринку. Зроблено пропозиції з приводу формування природоохоронних фондів у масштабі суспільства, регіонів, народногосподарсько-го агропромислового комплексу України, підприємств.

Практична цінність роботи. Запропоновані в дисертації рекомендації, що спрямовані на вдосконалення економічних методів управління охороною природного середовища у галузях АПК мають як теоретичне, так і практичне значення. Реалізація в практиці господарювання цих рекомендацій дає змогу сформувати в масштабі суспільства і окремих підприємств гнучкий економічний механізм охорони природного середовища. Вирішення проблеми раціонального природокористування відповідає завданням сучасного етапу переходу до регульованого ринку, формування ефективного господарського механізму на макро- і мікрорівнях управління економікою.

Висновки і результати дисертаційного дослідження можуть бути використані для розвитку теорії управління агропромисловим виробництвом, в тому числі й для вдосконалення економіки та організації сільського господарства.

Практичні рекомендації можуть бути адресовані для розгляду Кабінету Міністрів України, Міністерствам охорони навколишнього природного середовища, економіки, сільського господарства і продовольства, охорони здоров'я України.

Теоретичні положення і висновки дисертаційної роботи доцільно використовувати у викладанні вузівських курсів з екології, при висвітлюванні глобальних проблем сучасності у різних курсах економічної теорії і політології, соціології, при підготовці нових підручників, учбових посібників, спецкурсів для студентів і аспірантів економічних, сільськогосподарських вищих учбових закладів.

Апробація та реалізація результатів дисертаційного дослідження. Основні висновки і положення дисертації доповідались автором і отримали позитивну оцінку на республіканських і міжреспубліканських науково-теоретичних конференціях, в індивідуальних монографіях, статтях.

По темі дисертації опубліковано 37 робіт загальним обсягом 31 друк.арк. Результати дисертаційного дослідження безпосередньо використовуються автором у навчальному процесі при читанні лекцій і спецкурсів "екологічні проблеми і економіка", "проблеми стимулювання раціонального природокористування в умовах переходу до ринку" для студентів Одеського державного економічного університету.

З активною участю автора дисертаційної роботи проводився референдум в Одесі з питань утворення вільної економічної зони і закриття екологічно небезпечного припортового заводу.

II. ОСНОВНІ НАУКОВІ ІДЕЇ І ПОЛОЖЕННЯ ДИСЕРТАЦІЇ

У Вступі обґрунтована актуальність теми, визначена мета, завдання і методи дослідження, наукова новизна і практичне значення роботи.

У роботі, що реферується, показано, що охорона навколишнього середовища в АПК – це "продукт", засіб вирішування серйозних суперечностей між природою і суспільством, що загострилися у масштабах світового співтовариства. У цьому протиріччі закладені глибокі сили розвитку – перехід від переважно екстенсивних форм господарювання до інтенсивних. На шляху екстенсивного розвитку екологічні проблеми не вирішуються, а навпаки – навіть збільшуються. При цьому поняття "інтенсифікація" – категорія історична. На різних історичних етапах розвитку суспільства пріоритет віддається або кращому використанню трудових ресурсів, їх економії, або ж застосуванню нової техніки, технології, скороні навколишнього середовища. В дисертації зроблено висновок, що коли інтенсифікація агропромислового виробництва "допускає" нанесення шкоди природі, то вона відбиває недостатньо високий рівень розвитку суспільства.

Важливою умовою вирішення проблеми охорони природи у країнах з розвинутою ринковою економікою є піднесення ролі держави. При цьому держава, її органи використовують різні економічні важелі у розв'язанні екологічних проблем. Багато з них виявилися достатньо ефективними в умовах науково-технічної революції, що набула стрімких темпів у сучасному світі. У роботі, що реферується, висувається і обґрунтовується теоретична думка, що науково-технічний прогрес виявляє вплив на економіко-екологічні проблеми. Показано, що під впливом природоохоронної діяльності в умовах науково-технічного прогресу функціюючий економічний механізм має сприяти перебудові структури, пропорцій народного господарства, виникненню прогресивних галузей, ліквідації застарілих. Це не тільки поліпшує, на думку дисертанта, екологічну ситуацію, але й сприяє утворенню нової матеріально-технічної бази суспільства, дозволяє сформувати нове економіко-екологічне мислення. В дисертації увага акцентується на тому, що структура економіки після виходу з кризи стосовано до АПК України, повинна бути

максимально наближена до виробництва екологічно безпечних засобів виробництва, які забезпечать випуск нешкідливих для людини продуктів харчування та експорт частини їх у країни СНД в обмін на енергоносії.

В дисертаційному дослідженні підкреслюється, що економічна криза заважає розв'язанню проблеми охорони природи. Але вона певним чином створює деякі умови для екологізації народного господарства, оскільки закриваються збанкрутілі, як правило, малорентабельні, небезпечні для природного середовища, а відтак і неконкурентоздатні підприємства. Так, за останні роки в Одеській області помітно зменшилось використання хімічних засобів захисту рослин, зросло застосування біологічного методу. Однак ці позитивні тенденції пояснюються не поліпшенням роботи природоохоронних служб, а передусім, різким зростанням вартості агрохімікатів, скороченням їх імпорту, зважаючи на дефіцит валюти, недопостачання вітчизняними підприємствами мінеральних добрив.

Зазначається, що коли розвиток нових екологічних виробництв, підприємств, галузей народного господарства - відносно не складне завдання, відповідає антимонопольній політиці, то ліквідація застарілих - значно складніше, бо воно пов'язано з вирішенням проблеми працевлаштування. Подукувач дійшов висновку, що при підготовці і перепідготовці екологічно грамотних спеціалістів додатковим джерелом фінансування цієї соціально важливої справи могли б стати (частково) природоохоронні регіональні фонди.

На Україні на фоні зростаючого безробіття існує дефіцит екологічної підготовлених кадрів. У цьому зв'язку доцільно насамперед у працездатних регіонах почати підготовку необхідних спеціалістів і на їх основі розвивати виробництво дефіцитної для АПК екологічно безпечної техніки (екологіки). Частина працівників, які не встигли пройти перепідготовку, а також частку фондів (якщо вони застаріли, то утилізувати) можна використовувати на родинних підприємствах, збільшивши виробничі потужності у галузях, створивши тим самим резерви необхідної продукції у народному господарстві. Такі резерви, зауважується у дисертації, необхідні для того, щоб закриття підприємств не спричинило невиконання договірних обов'язків у інших галузях народного господарства, які поки що використовують цю продукцію. Для утворення резервних запасів можливе переведення деяких (найбільш вдосконалених, великих) підприємств галузі на багатозміну роботу.

Загострення екологічної ситуації, криза командно-адміністративної моделі розвитку, неможливість вирішувати проблему старими методами зумовили необхідність переходу до ринку і перебудову управління природоохоронною діяльністю.

Засоби стимулювання колективів і працівників на основі арендних і підрядних відносин разом з швидко отримуваним економічним ефектом, що практикувались в Україні, не завжди були достатньо екологічно надійними внаслідок різкого збільшення навантаження на ґрунт – зазначається в реферованій дисертації. Якщо не будуть своєчасно вжиті дійові заходи, то у процесі деградації ґрунту неминуче почнуть знижуватися і економічні результати. Відродження сільського господарства у сучасних умовах будуть починатися переважно з дрібних господарств, які у процесі конкуренції зможуть нарощувати виробництво. Так середня площа сільгоспугідь, яка приходить на одного українського фермера, сягає 21 га. При великих обсягах виробництва такі господарства не будуть являти загрози для навколишнього середовища. По мірі нарощування обсягів виробництва (а не його скорочення) потреба у такій діяльності зростатиме і досягне піку одночасно із завершенням переходу до ринку. Тим часом, як зазначає пошукач, демонтаж старих економічних форм адміністративно-командної системи управління і відсутність більш ефективних нових, загострив продовольчу і екологічну ситуацію. Процес первісного нагромадження капіталу зростаюча диференціація у суспільстві веде до збільшення захворювання і смертності серед малоімущих. Ситуація, що склалась, не тільки загрожує природі, а й біологічному виживанню людини.

У зв'язку з цим, вважає дисертант, важливого значення у перебудові економічного механізму природокористування набуває перехід від переважно держбюджетного фінансування до самофінансування охорони навколишнього середовища. Окупність забезпечує лише просте відтворення, а самофінансування – розширене. Тому самофінансування передбачає кращу рентабельність. Очевидно, не будь-яка природоохоронна діяльність може забезпечувати необхідну рентабельність трудовому колективу. Варто прагнути до того, щоб самофінансування стимулювало не тільки природоохоронну, але й основну діяльність. У цьому ракурсі доцільно корегувати норматив розподілу прибутку (податкообкладання) з підрахунком рентабельності охорони природи і ефективності у вирішенні соціальних проблем в масштабах суспільства, галузі народного господарства, регіону. У випадку, коли ефективність охорони природи є нижчою порівняно з основною діяльністю

підприємства, норматив розподілу (відрахування) прибутку у держбюджет може бути меншим і навпаки. Саме головне, щоб у нових умовах податкообкладання розміри пільг підприємствам, як мінімум компенсували зменшення доходу при проведенні природоохоронних заходів і враховували "побічний" соціальний ефект, особливості регіону, галузі.

Реформування економічного механізму, як відомо, викликало ^{викликало} неохідність прийняття безлічі різних юридичних документів, інструкцій, постанов уряду, щодо розвитку економіки України. Однак ці документи, закони іноді справляють неоднозначний, суперечливий вплив на охорону навколишнього середовища. Вони не завжди мали достатнє економіко-екологічне обґрунтування, іноді суперечили один одному, не поспівали за змінами у народному господарстві.

Зрозуміло, перебудову економічного механізму, перехід до ринку належить розглядати у цілому як прогресивне явище, здатне до росту ефективності народного господарства і одночасово до поліпшення природоохоронної діяльності. Однак вона може містити в собі і ряд негативних явищ, які можуть іноді погіршувати екологічну ситуацію. Ось чому завдання полягає у тому, щоб виключити у ході перебудови негативні фактори, які загострюють екологічну і економічну ситуацію в Україні і вийти з кризи.

В дисертації теоретично обґрунтовується положення, що економічний механізм раціонального природокористування є відособленою підсистемою народногосподарського механізму управління, яка має тенденцію до інтеграції з іншими елементами його. Важливою умовою такої інтеграції виступає науково-технічний прогрес, який дозволяє створювати технології, що запобігає нанесенню шкоди природному середовищу.

Пробразом нового управління є великі науково-виробничі, галузеві, міжгалузеві і територіально-галузеві об'єднання, асоціації, концерни, акціонерні товариства. У сучасний період повинна бути нова адекватна продуктивним силам система управління через народногосподарські комплекси. Автор дисертаційного дослідження вважає, що економічний механізм раціонального природокористування стане ефективним тільки тоді, якщо він буде відповідати новим структурним підрозділам народного господарства і новим формам господарювання. Ось чому перебудова управління охороною природи має відбуватися у тісному зв'язку з перетворенням механізму господарювання. Поки що процес перебудови не завершено.

Механізм раціонального природокористування, адекватний ринковим відносинам, на думку дисертанта, знаходиться у стадії становлення.

Існує об'єктивна необхідність перебудови управління охороною природи як на самих підприємствах різних галузей народного господарства, що входять в агропромисловий комплекс, так і механізму взаємодії між ними на рівні районів, областей, країни. Так, у складі агропромислового комплексу України функціонують регіональні агропромислові комплекси, кордони яких окреслені рамками областей і районів. В агропромисловому комплексі використовується продукція багатьох галузей промисловості, сільського господарства. Виконувати же природоохоронну діяльність треба у всіх регіонах і галузях. Ось чому з'являється необхідність координувати цю природоохоронну діяльність з єдиного центру управління агропромисловим комплексом країни.

Як і будь-яка виробнича діяльність, природоохоронна потребує фінансових коштів. Джерелом їх у системі АПК міг би стати прибуток трудових колективів, що входять до агропромислових об'єднань. Виникає у цьому зв'язку, на думку досліджувача, об'єктивна потреба і можливість на базі Мінприроди республіки сформувати спеціальний підрозділ, який би допомагав вирішувати екологічні проблеми в галузях АПК. Це у свою чергу допускє утворення у рамках районів спеціальних служб, які могли би найбільш раціонально розподіляти і використовувати виділені їм засоби між трудовими колективами. У тих випадках, де створені агрофірми, комбінати доцільно формувати природоохоронні служби у цих підрозділах. Вони би займались "оздоровленням" ґрунту, розширенням лісосмуг, будівництвом очистних споруд, впроваджували б екологічні технології, здійснювали б контроль за природоохоронною діяльністю у регіоні, за водопостачанням та іншою діяльністю, що має відношення до збереження природного середовища. Ці міри дозволяють, на думку дисертанта, не тільки поліпшити екологічну ситуацію, але і значно підвищити ефективність усього агропромислового комплексу, орієнтувати його на високі кінцеві результати. Природоохоронна служба стане ефективною тільки тоді, коли вона буде побудована на позавідомчій, комерційній основі, обслуговуватиме різні форми господарювання (колгоспи, радгоспи, арендні, акціонерні підприємства, фермерів) на рівних умовах. При цьому повинні бути вироблені як загальні вимоги щодо екології для усіх форм господарювання, так і специфічні. Ці форми господарювання відрізняються між собою

рівнем технологій, фінансовим становищем. Ось чому повинна бути неоднакова роль, а отже і допомога держави різним формам господарювання у природоохоронній діяльності. У роботі, що реферується, обґрунтована необхідність органічно поєднувати ринкові і адміністративні механізми регулювання охорони навколишнього середовища у галузях АПК.

Важливе місце у економічному механізмі охорони навколишнього середовища займає оцінка природних ресурсів і шкоди від нерационального природокористування. У теперішній час неправомірно здійснювати економічну оцінку природних ресурсів, враховуючи тільки витрати, спрямовані на одержання того або іншого ресурсу, чистого доходу, що виникає при цьому. Така оцінка, на наш погляд, була правомірна, коли рівень виробництва був незначним, природні ресурси здавались "невичерпаними", а природа сама без посторонньої допомоги могла "заліковувати" рани. У сучасних же умовах загострюється необхідність охорони навколишнього середовища, яка стала найважливішим фактором відтворення природних ресурсів.

В дисертації теоретично аргументується положення про те, що по мірі вичерпання тих або інших запасів природних ресурсів, суспільство, не припиняючи процесу виробництва, змушене буде:

1) витратити засоби на пошук, освоєння менш багатих, розташованих у гірших умовах родовищ Z_1 (скажемо, на морському шельфі);

2) віднаходити способи задоволення потреби у дефіцитних ресурсах за рахунок вторинної переробки відходів і комплексного використання ресурсів (Z_2);

3) досліджувати можливість відтворювати ці ресурси штучним шляхом (для відтворюваних ресурсів) або, якщо це неможливо (для невідтворюваних ресурсів) створювати їх заміники або у майбутньому транспортувати їх з космосу (Z_3).

Виходячи з цього, до оцінки споживаних відтворюваних природних ресурсів необхідно включати витрати не тільки до розвідки і добування, а й диференціальний дохід, одержаний від їх експлуатації абсолютну, монопольну ренту, витрати, спрямовані на запобігання шкоди середовищу (назвемо їх повними витратами і позначимо їх через X), але і на їх утворення, відтворення. Якщо ж зниженню (видобутку) підлягає невідтворювані ресурси, то в оцінку необхідно включати витрати на їх заміники. Згідно запропонованої методики оцінка одиниці природного ресурсу, одержуваного в родови-

ша (U), буде обчислюватися за формулою:

$$U = \frac{x}{r_2} + \frac{z_1 + z_2 + z_3}{r_2 \cdot z} \quad (1)$$

Витрати (змінні платежі) підприємств за використання одиниці природного ресурсу (А)

Витрати майбутнього, що вносяться підприємствами і акумулюються державою (постійні платежі) за використання одиниці природного ресурсу (В)

де r_2 - величина запасів родовища у натуральному виразі (тоннах, кг);
 z - час, в кінці якого виникає потреба у витратах z_1, z_2, z_3 .

Витрати А будуть забезпечувати лише відтворення витрат добувних підприємств і "компенсувати" шкоду від екологізації того або іншого родовища. Вони будуть залежати від запасів родовища, його якості, організації праці у добувних підприємствах. Ось чому ці витрати можуть змінюватися (їх ми назвемо "змінними"). Витрати ж В будуть призначатися на штучне відтворення або заміну того або іншого ресурсу по мірі його вичерпання, на розробку нової технології та деякі інші заходи господарювання.

Якраз витрати В дозволяють "компенсувати" "втрату" ресурсу в якому потребує суспільство. Вони можуть забезпечувати безперервність виробництва у майбутньому, коли родовище вичерпається. У цих витратах суспільство буде мати постійну потребу (їх ми назвемо "постійними").

Запропонована оцінка орієнтує стимулювання на краще використання природних ресурсів, зменшення збитків із-за безгосподарності, на розробку і укорінювання ресурсозберігавчих технологій.

Оскільки нині у сільськогосподарський оборот втягуються гірші, а вибракуються частіше родючі ґрунти (випадок, коли z зменшується), то вартість гектару сільгоспугодь для суспільства буде зростати. Обчислювання z повинне бути диференційованим з врахуванням відтворюваності ресурсів.

Знаючи час, у який буде вичерпано той або інший природний ресурс, суспільство в умовах регулювання ринку зможе координувати виробничу діяльність підприємств, об'єднавши у масштабах країни. Чим швидше буде відбуватися вичерпання традиційних природних ресурсів, тим більш інтенсивно повинні відбуватися зміни у

структурі галузей народного господарства. У протилежному випадку суспільство може нерідко зустрічатися з кризою у використанні тих або інших природних ресурсів. Усе це необхідно враховувати при розробці концепції переходу до ринково-регульованої економіки.

Важливе значення у дисертації приділяється аналізу економіко-екологічної шкоди. Еколого-економічна шкода виступає як різниця між валовим національним продуктом (ВВП), який міг би бути одержаний на основі раціонального господарювання і ВВП, одержаним при нераціональному використанні природного середовища. Якраз недодержаний у результаті нераціонального природокористування ВВП суспільство змушено компенсувати, щоб не нести втрат у теперішньому або майбутньому періоді. Шкода же на рівні підприємства може проявлятися у втраті ресурсів, збільшенні витрат, а відповідно і в зменшенні чистого доходу.

Запропоноване визначення шкоди розкриває і його історичний характер, оскільки поняття "раціональне" і "нераціональне" залежить від рівня розвитку продуктивних сил. Якраз тому уся шкода при існуючому розвитку продуктивних сил не може бути зменшена чи компенсована повністю. Для розробки економічного механізму раціонального природокористування доцільно використовувати показник потенціально можливої шкоди природі у цій або іншій галузі народного господарства. Цей показник відбиватиме ту шкоду, яка має місце на даному рівні розвитку продуктивних сил при нормальних (середніх) умовах забезпечення підприємств галузі екологічною технікою, технологією.

Поряд зі шкодою природі, зумовленою нераціональним природокористуванням, господарською діяльністю трудових колективів АПК необхідно розрізняти шкоду, пов'язану з стихійними явищами, непередбаченими ситуаціями (катастрофи, залпові викиди та інші). Це вимагає утворення у галузях АПК страхового фонду охорони навколишнього середовища, який формувався б за рахунок спеціальних відрахувань від потенціально небезпечних для природи підприємств, і служив би джерелом покриття витрат у випадку екологічних катастроф.

Для характеристики нераціонального природокористування можна використовувати показники шкодоємності (Z_1), які відбивають величину шкоди від випуску одиниці продукції. Разом з тим від шкодоємності необхідно відрізняти шкодоспоживаємість (шкода від споживання одиниці продукції) - Z_2 .

• На рівні підприємства, галузі Z_1 і Z_2 не збігаються.

Шкода суспільству від випуску і задоволення потреб у той або іншій продукції становитиме $(y_c + y_n) \cdot z$, де z - обсяг виробництва. Якщо спробувати обчислювати шкодосмність і шкодоспоживаємість кінцевого суспільного продукту, то шкода від виробництва буде дорівнюватися шкоді від споживання. Адже, щоб виробити кінцевий суспільний продукт треба нанести шкоду природі - $\sum_{i=1}^n y_i$, де z - кількість галузей народного господарства. Але споживання цього продукту є не що інше, як виробництво. Ось чому на рівні суспільства y_c кінцевого суспільного продукту дорівнює його y_n .

Економіко-екологічна шкода залежить від різного роду факторів, які можуть збільшувати його або зменшувати. При масовому виробництві екологічної техніки буде відбуватись зниження її вартості. Ось чому, якщо тенденція шкоди до зростання має перевагу, то ефективність екологічної техніки (як відношення запобіжної шкоди і вартості очистних споруд) буде підвищуватись. Якраз про обставину і необхідно враховувати при формуванні економічного механізму охорони природного середовища.

В основу методики еколого-економічної шкоди має бути покладена оцінка природних ресурсів. Адже шкода, зв'язана з нераціональним використанням природних ресурсів, або з їх неповоротною утратою. Ось чому і оцінку необхідно визначати через ціну відтворення загубленого (або утраченого) ресурсу. Така оцінка може лягти в основу плати за нераціональне природокористування. Цю оцінку важливо враховувати при проектуванні підприємств.

Значне місце у роботі відведено аналізу витрат на охорону навколишнього середовища. Витрати ресурсів на підприємствах незалежно від форми господарювання повинні обов'язково доповнюватись витратами на охорону природи, входить до собівартості виробленої продукції. При цьому йде мова про суспільно-необхідні витрати. Поки що в основному це індивідуальні витрати підприємств. Для перетворення індивідуальних витрат у суспільно-необхідні потрібне формування галузей природоохоронного комплексу, розвиток конкуренції, здійснення витрат на охорону навколишнього середовища всіма підприємствами і галузями народного господарства. Суспільно-необхідні екологічні витрати, як і будь-які інші витрати на виробництво, повинні окуповуватись і реалізовуватись у приватках. При розрахунку строку окупності необхідно враховувати, що екологічні витрати, як правило, є багатопільовими, дозволяють

не тільки зменшити забруднення навколишнього середовища, але і підвищити ефективність виробництва у багатьох галузях народного господарства.

Зважає, а іноді знецінює зростання витрат на охорону природи інфляція, існуючий дефіцит на багато товарів, відсутність належного матеріально-технічного забезпечення. Ось чому необхідно мати такий фінансово-економічний механізм охорони природи, який би враховував інфляційні процеси у народному господарстві. Так, з ростом інфляції необхідне збільшення асигнувань на охорону навколишнього середовища і навпаки. Виявляє необхідність індексації бюджетних видатків на охорону природи. З'являється потреба також корегувати нормативи платежів, відрахувань у природоохоронні фонди з врахуванням інфляції. Необхідно враховувати і те, що сама природоохоронна діяльність в одних випадках може перешкоджати інфляції (коли заходи здійснюються по запобіганню екологічної шкоди), а у інших — сприяти (по відшкодуванню). Ось чому велике значення має антиінфляційна природоохоронна діяльність, якій немає альтернативи. Інденсація доходів повинна враховувати не тільки інфляцію, але і якість навколишнього середовища у регіоні проживання. Особливо зростає її роль зважаючи на те, що відбувається зниження якості сільськогосподарчої продукції і зростання частки сімейного бюджету на харчування. В цих умовах необхідно чекати як зростання незаможників, злочинності, так і "інтенсифікації" захворювань у зв'язку з неякісним харчуванням населення. Зважаючи на те, що цю негативну тенденцію в умовах переходу до ринку швидко усунути не можна, то Україні прийдеться виділяти з держбюджету значні кошти на підтримку системи охорони здоров'я населення.

Значна увага в реферованій роботі приділена загальній (абсолютній) і порівняльній ефективності. У зв'язку з чим зведені витрати на спорудження агропромислового підприємства (як основного виробництва, так і для природоохоронної діяльності) запропоновано корегувати з врахуванням факторів науково-технічного прогресу (фондовіддача, фондоозброєність, строку експлуатації обладнання). Той варіант, за яким витрати будуть менші, можна вважати найбільш оптимальним, оскільки для спорудження однакових підприємств витрати будуть нижчими. Тоді зведені витрати будуть мати такий вигляд:

$$P_3 = \frac{C + E_n \cdot K}{\Phi O \cdot \Phi B \cdot T_{\text{експ. пр.}}} + \frac{C_{\text{пр}} + E_{\text{пр}} \cdot K_{\text{пр}}}{\Phi O_{\text{пр}} \cdot \Phi B_{\text{пр}} \cdot T_{\text{експ. пр.}}} + y_n + PC - \epsilon_0 \rightarrow \min, \quad (2)$$

- де $C, C_{\text{пр}}$ - поточні витрати на основне виробництво і природоохоронні заходи;
- $K, K_{\text{пр}}$ - капітальні вкладення (інвестиції) в основне виробництво і природоохоронні заходи;
- PC - оцінка (грошова) природного середовища, яким наділено підприємство;
- y_n - "наусувана" шкода, яка у силу недостатнього розвитку продуктивних сил не може бути на даному етапі ліквідована;
- $E_n, E_{\text{пр}}$ - нормативні коефіцієнти ефективності відповідно по народному господарству у цілому і по природоохоронній діяльності;
- $\Phi O, \Phi O_{\text{пр}}$ - фондівіддача основного і природоохоронного виробництва;
- $\Phi B, \Phi B_{\text{пр}}$ - фондоозбреність основного і природоохоронного виробництва;
- $T_{\text{експ. пр.}}, T_{\text{експ. пр.}}$ - строк експлуатації виробничих фондів основного і природоохоронного виробництва;
- ϵ_0 - ефект від утилізації відходів.

Знаючи величину зведених витрат, можна обчислювати і абсолютну ефективність, а отже судити про альтернативність проектів. При цьому абсолютна ефективність по народному господарству буде виглядати таким чином:

$$E_{\%} = \frac{\epsilon_1 + \epsilon_2 + \epsilon_3}{\frac{C + E_n \cdot K}{\Phi O \cdot \Phi B \cdot T_{\text{експ. пр.}}} + \frac{C_{\text{пр}} + E_{\text{пр}} \cdot K_{\text{пр}}}{\Phi O_{\text{пр}} \cdot \Phi B_{\text{пр}} \cdot T_{\text{експ. пр.}}} + y_n + PC - \epsilon_0}, \quad (3)$$

- де ϵ_1 - ефект на підприємстві, одержаний від основного виробництва;
- ϵ_2 - ефект від природоохоронної діяльності на підприємстві; яке здійснювало витрати на охорону навколишнього середовища;

ϵ_2 - ефект природоохоронної діяльності, отриманий в інших галузях народного господарства.

Усе це свідчить про те, що відомчий підхід до управління раціональним природокористуванням не відповідає сучасному рівню розвитку продуктивних сил. Виникає необхідність змін в організації виробництва, які дадуть можливість концентрувати ресурси на стратегічних напрямках науково-технічного прогресу, уникнути відомчого підходу до екологічних проблем. Утворення нових господарчих структур в економіці країни може загальмувати зниження ефективності, дати окупність витрат. Ці природоохоронні витрати, які раніше практично не окуповувались, були невигідними можуть швидше окуповуватися у міжгалузевому комплексі. Пояснюється це тим, що запобігла шкода природі, ефект від охорони навколишнього середовища трудові колективи не формально, а реально стануть відчувати. Він буде проявлятися у додатковому випуску продукції, прибутку, зменшенні плинності кадрів у регіоні. "Відчувати" усе це у рамках одного підприємства не можливо, а реально лише у масштабі міжгалузевих об'єднань.

Система показників, що характеризують навколишнє середовище, складась в умовах командно-адміністративного господарювання. Збільшення кількості показників природоохоронної діяльності нині не відповідає вимогам переходу до ринку. За цих умов виникає необхідність в екологізації показників основної діяльності агропромислових підприємств. Щоб "зробити" показник виконання договірних обов'язків, держзамовлення (Q_3) більш "екологічним", "ув'язати" з усіма іншими показниками господарського механізму, спонукати колектив раціонально використовувати природні ресурси доцільно співвідносити Q_3 з матеріальними витратами. Показник виконання договірних обов'язків, держзамовлення на один карбованець матеріальних витрат інформував би про динаміку продуктивності праці, ефективності матеріалозберігаючої технології. Цей показник (K_{Q_3}) можна було би обчислювати за такою формулою:

$$K_{Q_3} = \frac{Q_3}{MB},$$

(4)

де MB - матеріальні витрати.

При цьому колектив, щоб збільшити K_{Q_3} повинен прямувати до зростання Q_3 і зменшення матеріальних витрат. Цей показник варто було б диференціювати по галузях народного господарства,

Використання показника D_3 на карбованець матеріальних витрат буде також сприяти і зниженню собівартості. Запропонований показник може стимулювати з одного боку зростання продуктивності праці (фактор зниження собівартості), а з другого – економії матеріальних затрат. Це дозволить найбільш використовувати наявні на агропромисловому підприємстві основні фонди, трудові і матеріальні ресурси. Використання у практиці показника D_3 на карбованець матеріальних витрат, на погляд дисертанта, краще відповідало б інтенсивному шляху розвитку економіки, легше пробивало б собі дорогу у виробництво і матеріалозберігаюча технологія.

Іншим важливим показником роботи агропромислового підприємства в умовах ринку є рентабельність виробництва. Рентабельність відноситься до узагальнюючих підсумкових показників діяльності підприємств і обчислюється як відношення прибутку (Π) до вартості основних фондів і нормованих оборотних засобів (Φ). Вона стимулює колективи краще використовувати основні фонди, але не враховує того, що це можна досягати і за рахунок нераціонального природокористування. Було б більше об'єктивним обчислювати комплексний показник рентабельності (R_k) за такою формулою:

$$R_k = \frac{\Pi - \gamma + \mathcal{L} - \beta}{\Phi + \Pi C} \quad (5)$$

де ΠC – оцінка природних факторів (земельних, водних та інших ресурсів, якими наділені підприємства для виробництва, залучених на баланс);

γ – шкода біосфері, нанесена виробничою діяльністю;

$\mathcal{L}$ – додатковий дохід від більш високої якості природного середовища;

β – шкода колективу, що нанесена від зниження якості середовища.

З формули (5) видно, що чим меншими природними ресурсами володіє агропромислове підприємство і чим менше шкода наноситься природі, тим вищою, за інших рівних умов, рентабельність і його конкурентоздатність. Підприємство буде зацікавлене краще використовувати не тільки виробничі фонди, а й природні ресурси (наприклад, обходитися меншою територією, залучати природні ресурси гіршої якості, залишаючи найбільш родючі ґрунти сільському господарству).

У якості економічного показника природоохоронної діяльності, який носив би директивний характер (на початковому етапі переходу

до ринку) може, на думку дисертанта, стати показник кількості зданного або переробленого на тому ж підприємстві забруднювача (відходів). Він повинен включатися у договір поставок на рівні з іншими видами продукції і може бути використований при атестації, екологічній паспортизації підприємств.

По-перше, цей показник відображає найбільш загальні сторони природоохоронної діяльності виробничого колективу (у теперішній час практично усі підприємства АПК у цій або іншій формі мають відходи). По-друге, він дозволяє без усяких утруднень вести рахунок і контроль. По-третє, використання цього показника на практиці дозволить краще використовувати сировину, матеріали, що сприяє підвищенню агропромислового виробництва. По-четверте, це створить на підприємстві матеріальну зацікавленість в охороні природи, стане можливим визначення ділянок, цехів, що вимагають технічної реконструкції.

Сучасний етап розвитку вимагає від машинобудівельних галузей народного господарства, що входять до агропромислового комплексу країни, створення екологічної і в той же час високопродуктивної техніки, що дає змогу в нових умовах господарювання одержувати прибуток, забезпечувати самофінансування.

Виникає об'єктивна необхідність в екологічній експертизі не тільки при проектуванні підприємств, але і при технологічній експлуатації.

Економіко-екологічна експертиза зобов'язана дати економічну оцінку тій або іншій господарчій діяльності для суспільства, а не тільки для окремого трудового колектива. Вона має будуватися на оптимізації взаємодії економіки та природи. На думку пошукувача доцільно експертизу проводити на базі товарних агроріч, де незалежні експерти зможуть найбільш ефективно проаналізувати екологічність сільськогосподарських товарів і технологій, а підприємці зможуть зробити для себе кращий вибір.

Для здійснення екологічної експертизи якості продукції, котра б відповідала досягненням науково-технічного прогресу дуже важливо враховувати такі її характеристики:

1) матеріалоспоживаність (ω_n) - споживання електроенергії, бензину та інших природних ресурсів у процесі експлуатації і матеріалоемкість (ω_e) виробництва (витрати природних ресурсів на виробництво продукції);

2) можливість використання відходів (або замінників цінних природних ресурсів) як сировини для виробництва продукції (ω_c);

3) шкодоспоживваність (y_n) - пряма шкода природі від використання продукції, наприклад, викиди, шум та інші, і шкодо-зміст (y_e) виробництва випускаємої продукції (шкода від виробництва продукції), а також витрати по запобіганню і ліквідації шкоди природі;

4) строк служби, зберігання вироблюваної продукції (t);

5) здатність використання у післяексплуатаційний період (y_r) - наприклад, можливість утилізації і відповідні на це витрати - (z_y).

Зрозуміло, що більш екологічною буде та продукція, техніка, технологія, яка відповідає б таким вимогам:

$$\begin{cases} M_e + M_n \cdot t \rightarrow \min; \\ y_e + y_n \cdot t \rightarrow \min; \\ z_y \rightarrow \min; \\ y_e \rightarrow \max; \\ y_r \rightarrow \max; \\ t \rightarrow \max. \end{cases} \quad (6)$$

У зв'язку з переходом до ринку та розширенням зовнішньоекономічної діяльності особливо важливо, щоб економіко-екологічна експертиза відповідала міжнародним світовим стандартам. Лише у цьому випадку експортна сільськогосподарська продукція, технологія будуть конкурентоздатними на міжнародному ринку.

У механізмі договірних відносин у системі АПК повинні бути такі важелі, які сфокусовані на економіко-екологічну експертизу. Доцільно у договірну ціну виробника екологічної продукції (U_e^r) включати поряд з суспільно необхідними витратами (СНВ - витрати на виробництво і охорону природи у процесі виробництва) також додаткові затрати на екологізацію продукту (по "зведенню" його у екологічний "свій") в зв'язку з експертизою (ϵ). У цьому випадку ціна, за яку виробник буде постачати споживачу екологічну продукцію, складатиметься:

$$U_e^r = \text{СНВ} + \epsilon. \quad (8)$$

Для тих же трудових колективів, які випускають неекологічну продукцію, договірна ціна (U_{ne}^r) для виробника повинна складатися:

$$U_{ne}^r = \text{СНВ} - \epsilon. \quad (9)$$

Для споживача неекологічної продукції поруч з СНВ необхідно включати витрати по ліквідації і запобіганню шкоди від її експлуатації та утилізації у післяексплуатаційний період (z_y). Ось чому, ціна неекологічної продукції (U_{ne}^{no}) повинна скла-

дати:

$$C_{\text{не}}^{\text{не}} = C_{\text{NB}} + Z_{\text{у}}$$

(10)

При цьому $Z_{\text{у}} = Z_{\text{уг}} + Z_{\text{екол}}$

де $Z_{\text{уг}}$ - витрати на утилізацію продукції, технології після повного її використання;

$Z_{\text{екол}}$ - затрати на охорону природи у процесі експлуатації.

У процесі дослідження встановлено зв'язок між якістю продукції в АПК і якістю навколишнього середовища, рівнем життя. Чим вище якість продукції у галузях АПК, тим кращою є її конкурентоздатність на ринку, якість навколишнього середовища і навпаки. У свою чергу, чим вище якість середовища та продукції, тим нижчими є витрати виробництва (за рахунок економії та раціонального використання природних ресурсів) та й більш високою є продуктивність праці. Цього можна досягати тільки за рахунок науково-технічного прогресу, що розширює виробничі можливості суспільства.

Для виходу сільського господарства з кризи пріоритетне місце повинне займати підвищення якості агропромислової продукції, що буде сприяти поліпшенню якості навколишнього середовища, підвищенню продуктивності праці, зниженню суспільних витрат.

Отже, концепція розширеного виробництва має орієнтуватись на випереджуваче зростання якості продукції, порівнюючи з якістю природного середовища.

Вагомим завданням при цьому виступає управління маркетингом. Маркетинг має враховувати дані екологічного моніторингу. Моніторинг незамінний у ринковій економіці. Хоча реалізація продукції відбувається на ринку, споживання її здійснюється у тому або іншому природному середовищі, що накладає свій вплив на їх якість.

В умовах загострення екологічної ситуації, на планеті маркетинг і моніторинг природного середовища можуть бути поширені не тільки на внутрішній, але і на світовий ринок. У цьому плані формування міжнародних органів інфраструктури зайнятих моніторингом природного середовища і маркетингом дуже необхідні. Це у свою чергу зумовляє взаємодіяння моніторингу природного середовища, маркетингу з банком екологічних технологій. На жаль сучасні економісти не бачать такого зв'язку і звертають увагу в управлінні лише на контроль, на інформаційне забезпечення стану природного середовища, що є, на думку автора дисертації, явно недостатнім.

За умов обмежених природних та трудових ресурсів неможливо стабільно нарощувати сільськогосподарське виробництво за допомогою старих технологій. У цьому плані підвищення закупочних цін на сільськогосподарську продукцію в останні роки стимулювала не зниження витрат виробництва, не перехід на нові інтенсивні, екологічні технології, а покривало, в основному, витрати та збитки колгоспів та радгоспів. Ціни на промислову продукцію різко відірвані (завидені) від цін на сільськогосподарську. Закупочні же ціни у цьому зв'язку доцільно диференціювати не тільки по регіонах, але і за технологіями виробництва. Стимулюючий вплив могло б відіграти встановлення вільних цін на частку екологічно чистої сільськогосподарської продукції.

Важливим оціночним показником господарчої діяльності трудових колективів у агропромисловому комплексі в сучасний період повинен стати урожай (продукція), вирощуваний з використанням ґрунто-захисних систем хліборобства, найбільш прогресивних систем зрошення, біологічних засобів захисту рослин. А це вимагає щоб держзамовлення на таку продукцію "пронизувало" усі підприємства того або іншого народногосподарського комплексу, в тому числі системи агропрому. Для цього машинобудівельники повинні виробляти, наприклад екологічну техніку, а сільськогосподарські підприємства її використовувати.

Виконання договірних обов'язків (держзаказу) по випуску нової екологічної продукції в умовах ринку передбачає високий рівень інформованості про досягнення науки, техніки і технології. На жаль такої інформованості у наших підприємств ще не має. Отже, з'являється об'єктивна вимога у формуванні відкритих, загальнодоступних банків інформації як науково-технічних розробок з агро-екології, так і банків даних (моніторингу) стану навколишнього середовища. Інформація набуде товарної форми, а звідси виникає гостра необхідність за неї плати. Концентрація науково-технічних досягнень з екології в центральних економічних органах, а не в окремих наукових установах, відкриває можливість одержання їх зацікавленими підприємствами, та організаціями з тим, щоб скоріше реалізувати на практиці. Володіючи цією інформацією, скажімо у агропромі, можна орієнтувати нижчестоячі ланки (передусім усі підприємства і об'єднання, колгоспи, радгоспи, фермерів) на досягнення світових стандартів. У ході дослідження показано, що в умовах переходу до ринку необхідність в стимулюванні охорони природи зберігається. Однак це стимулювання не повинне стримувати

виробництво в АПК. Навпаки воно має "доповнювати" і у випадку необхідності корегувати стимулювання за основну виробничу діяльність підприємства. Тим часом це не означає, що стимулювання за охорону природи сьогодні вже є "злиттям" із стимулюванням за основне виробництво. Це "злиття" можливо по мірі екологізації виробництва. Стимулювання за охорону природи нині з одного боку, має доповнювати і корегувати стимулювання за основне виробництво, а з другого – бути ще відносно "відокремленим". А це зумовлює необхідність утворення спеціальних фондів, які б, з одного боку здійснювали безперервність стимулювання виробничих колективів, а з другого – забезпечили ефективну економічну і науково-технічну політику держави в галузі охорони природи в масштабі країни, регіонів, галузей народного господарства. Присутність спеціальних екологічних фондів стимулювання могло б сприяти переходу на більш екологічну технологію, дозволить трудовому колективу наочно відчувати вигоду від охорони природного середовища і "відчути" шкоду від нерационального природокористування. На думку пошукувача принципи раціонального природокористування повинні охоплювати усі сторони природоохоронної діяльності в системі АПК.

Комплексний, всебічний підхід не означає зосереджування стимулювання природоохоронної діяльності на якомусь одному, універсальному показнику, формі стимулювання. Потрібна цілісна система різних форм в залежності від характеру виробництва, ресурсів галузі, підприємств, елементів природного середовища, з яким взаємодіє агропромислове підприємство.

Вирішення екологічних проблем, як показала практика, передбачає наявність великих фінансових і матеріальних ресурсів. Ось чому успішна реалізація державної програми охорони навколишнього середовища України вимагає формування екобанку з філіалами в окремих народногосподарських комплексах, включаючи АПК. Агроекобанк України покликаний розв'язувати наступні завдання:

По-перше, акумулювати вільні фінансові ресурси населення, агропромислових підприємств і суспільства в цілому на охорону природи і найбільш ефективно їх використовувати. Особливо зростає роль агроекобанку по мірі утворення природоохоронних фондів у масштабі країни і регіонів. Концентруючи фінансові ресурси міністерств, відомств, підприємств, країни, використовуючи зацікавленість іноземних фірм, можна було би здійснювати кредитування національних та міжнародних агроекопрограм.

По-друге, доцільно у банках зосередити страхування. Це

дозволило би з одного боку одержати додаткове джерело фінансових засобів, а з другого – забезпечити покриття шкоди природі в аварійних випадках, надавати допомогу екологічним біженцям.

По-третє, полегшується можливість надання допомоги природоохоронній діяльності (колгоспам, радгоспам, фермерам), шляхом створення різного роду консультативних фірм, пільг, реконструкції екологічно небезпечних підприємств, перекваліфікації трудових ресурсів, зважаючи на закриття застарілих виробництв та інші заходи.

По-четверте, на рахунках банків можна акумулювати фінансові ресурси, наприклад за порушення природоохоронного законодавства (різні штрафи), і по мірі нагромадження їх використовувати за призначенням – покривати шкоду навколишньому середовищу. Крім того, полегшуються умови для здійснення фінансових операцій за рахунками суспільних організацій, з фондами кооперативів, асоціацій.

По-п'яте, на базі екобанків полегшується можливість організації і відкриття фондових бірж по продажу цінних паперів (акцій, облігацій), вкладених у природоохоронну діяльність. У свою чергу біржі зменшували б і підвищували відповідно курс акцій екологічно безпечних і чистих виробництв. Адже екологія – це індустрія майбутнього, а відтак гарантує прибуток і менше піддається "хитанням" кон'юнктури ринку. Тим самим біржі при екобанках ще більше підсилювали б приплив фінансових ресурсів і автоматично створювали умови для переливу засобів у нові галузі народного господарства. Усе це необхідно зважати у законодавстві України про діяльність банків.

Головним джерелом державного (загальнонародного) і регіонального природоохоронного фондів повинен бути чистий доход, утворений підприємствами, а це вимагає удосконалення існуючого розподілу прибутку. Розподіл прибутку повинен не тільки акумулювати і перерозподіляти фінансові ресурси, але і стимулювати усі види виробничої діяльності підприємств, включаючи і природоохоронну.

У цілому природоохоронні фонди повинні формуватися з двох джерел.

По-перше, за рахунок різного роду "штрафних" платежів з прибутку за нераціональне природокористування (за невиконання планів з охорони природи, несвоєчасне будівництво очистних споруд і запізниле повернення кредиту на "екологічне" обладнання та інші). Вони мають поступати у регіональні фонди на покриття шкоди навколишньому середовищу.

По-друге, за рахунок платежів підприємств незалежно від природоохоронної діяльності того або іншого виробничого колективу. При цьому частка платежів (наприклад, 1/3) має поступати у державний (загальнонародний) фонд, а інша – у регіональний фонд. Для цього, очевидно, доцільно було б ввести для підприємств нові централізовані (регулярні) платежі з прибутку на охорону природи подібно існуванню раніше фіксованих платежів. Формування централізованих природоохоронних фондів полегшує значною мірою і фінансування природоохоронних заходів у масштабі територіально-виробничих і народногосподарських комплексів. Так, доцільно формувати централізовані природоохоронні фонди у рамках АПК. Це у свою чергу створює гарні умови для фінансування екопрограми у рамках регіональних підрозділів АПК. Засоби на охорону природного середовища можна формувати й за рахунок суспільства (держави), а також і за кошти територій, підприємств, благодійних внесків окремих громадян. Додатковим джерелом природоохоронних (державного і регіонального) фондів можуть служити надходження від продажу екологічних акцій, які давали б гарантовані дивіденди. Для цього природоохоронна служба має вибирати найбільш важливі, перспективні і рентабельні проекти. Усе це стимулювало б в умовах переходу до ринку "нарошування" підприємницької екодіяльності, підвищувало б ефективність АПК.

III. ОСНОВНІ ВИСНОВКИ І РЕКОМЕНДАЦІЇ

1. Розроблена концепція екологічно безпечного економічного механізму управління АПК України, з врахуванням того, що охорона навколишнього середовища в АПК – це "продукт" (результат), засіб вирішення суперечностей між природою і суспільством. У ньому закладені рушійні сили розвитку – перехід від переважно екстенсивних форм господарювання до більш інтенсивних. Вибравши сьогодні структуру агропромислового виробництва, кращу для інтенсивного розвитку, Україна може досягнути значного економічного зростання у майбутньому. Зрозуміло, досягнути цього можна буде "цінов" меншого обсягу споживчих товарів для сьогоднішніх потреб. Структура економіки після виходу з кризи, стосовно до АПК України, повинна бути максимально наближена до виробництва екологічно безпечних засобів виробництва, які можуть сприяти випуску нешкідливих для людини продуктів харчування і експорту частини з них у країни СНД в обмін на енергоносії. Однак сьогодні ще велика ймовірність переходу до

ринку "за рахунок природи".

екологічності

2. Дана теоретична і методична оцінка агропромислового виробництва. Економічний механізм раціонального природокористування АПК України може бути ефективним тільки тоді, якщо він буде відповідати новим структурним підрозділам народного господарства.

За цих умов робота природоохоронних органів має будуватися не тільки за територіальною ознакою (що має місце сьогодні), але і за окремими народногосподарськими комплексами (агропромисловий, паливно-енергетичний, транспортний та інші), міжгалузевими об'єднаннями з врахуванням різних форм господарювання і власності (державної, кооперативної, приватної, акціонерної та інших), зв'язків між ними.

3. Розроблена концепція оцінки природних ресурсів, в основу якої покладено витрати на їх відтворення. Запропонований метод оцінки дозволяє враховувати диференціальну, абсолютну, монопольну ренти. Оцінка природних ресурсів допоможе економити працю або зменшити втрати у майбутньому. Знаючи час вичерпання кожного природного ресурсу, можна сформувати фонд їх відтворення. Виявлено, що чим швидше буде відбуватися вичерпання традиційних природних ресурсів, тим інтенсивнішими мають бути зміни в структурі галузей народного господарства. При цьому відтворення природних ресурсів органічно зв'язане з темпами суспільного відтворення в цілому. Включення запропонованої оцінки природних ресурсів до собівартості продукції може знизити рентабельність підприємств, підвищити ціни. Однак це буде компенсовано скороченням витрат по ліквідації шкоди від нераціонального природокористування. Шлях зниження суспільно-необхідних витрат на виробництва - це зростання продуктивності праці.

4. У сучасних умовах виникає потреба формування фінансово-економічного механізму охорони природи, який враховував би інфляційні процеси у народному господарстві. Зведені витрати як для основного виробництва, так і для природоохоронної діяльності агропромислових підприємств, варто корегувати з врахуванням факторів науково-технічного прогресу (фондовіддачі, фондоозброєності, строку експлуатації обладнання).

5. Зроблено пропозиції щодо екологізації показників основної діяльності трудових колективів у галузях АПК.

6. Розроблено механізм ціноутворення, що враховує витрати на охорону навколишнього середовища, котрим зв'язується виробництво продукції і доведення її до визначного рівня екологічної якості. У вирішенні цього завдання може надати істотну допомогу екологічна

експертиза, яка повинна будуватися на оптимізації розвитку економіки та природи. Експертизу сільськогосподарської техніки та технології доцільно здійснювати на базі товарних агробірж, де незалежні експерти зможуть найбільш ефективно проаналізувати їх екологічність.

7. Виявлено зв'язок між якістю продукції і якістю навколишнього середовища, рівнем життя, витратами виробництва і продуктивністю праці. Доведено, що у концепції виходу сільського господарства з кризи важливе місце повинно займати підвищення якості агропромислової продукції. А це вимагає утворення у АПК України цілої мережі спеціальних банків (використання інформації з екології). Вони включали би такі банки: за станом (автоматизована система контролю) природного середовища, з фінансування охорони природи, наявності екологічних технологій (як науково-дослідних розробок, так і втілюваних у готових засобах виробництва). При цьому виникає потреба як у екологічному моніторингу, так і у маркетингу, їх інтеграції. Важливим показником господарської діяльності трудових колективів в умовах науково-технічного прогресу має стати обсяг оновленої продукції. Його використання спирається на розвинену мережу консультативних організацій, служб, компаній, які б забезпечували ефективне втілення у практику наукових досягнень аграрної науки.

8. В умовах переходу України до ринку необхідність в економічному стимулюванні охорони природи, як і виробництва, зберігається. Таке стимулювання повинне охоплювати виробництво, розподіл, обмін, і споживання і не бути на шкоду основній діяльності. Зроблені конкретні пропозиції щодо утворення централізованих (загальнонародних) і децентралізованих (стимулюючих) фондів охорони біосфери в АПК України, які активізували б підприємницьку діяльність в умовах розширеного відтворення.

Запропоновані рекомендації по удосконаленню економічних методів управління охороною природного середовища в АПК України мають теоретичне і практичне значення. Впровадження у практику цих рекомендацій в умовах переходу до ринку може сприяти створенню в масштабі суспільства, АПК, окремих підприємств гнучкого економічного механізму для успішного вирішення продовольчої проблеми без нанесення шкоди природі. Від цього виграють як окремі природокористувачі, підприємники, так і суспільство в цілому.

Монографії, брошури і депоновані рукописи.

1. Хозяйственный механизм и природопользование. -М.:ВО Агрпромиздат, 1988. - 6,72 друк.арк.
2. Формирование экономического механизма рационального природопользования в АПК Украины в условиях перехода к рынку. - Одесса, ОИИХ, 1993. Деп. в ДНТБ України, 4.10.93., № 1928 - УкрЗ., - 5,3 друк.арк.
3. Забота об охране окружающей среды как важнейшей народнохозяйственной проблеме. Одеська обласна організація товариства "Знання". В допомогу лектору. Одеса, 1982.- 1,5 друк.арк. (у співавторстві).
4. Проблема повышения эффективности общественного производства. - Методичні вказівки до спецкурсу. -Одеський Інститут народного господарства. - Одеса, 1984. -3,25 друк. арк. (у співавторстві).
5. Охрана окружающей среды - важнейший фактор повышения эффективности общественного производства. - Труды конференції молодих вчених та спеціалістів.- Деп. в "Медицинском'реферативном журнале" 1984 г., розд. ІІ, № 12, публ. 3851. - I друк. арк.
6. Методические указания к изучению спецкурса "Экологические проблемы и экономика" для студентов II и IV курсов дневной и вечерней форм обучения всех специальностей. - Міністерство вищої та середньої освіти УРСР, Одеський інститут народного господарства.- Одеса, ОИИГ, 1990.- 2,5 друк.арк.
7. Методические указания к изучению спецкурса "Проблема стимулирования рационального природопользования в условиях перехода к рыночной экономике" для студентов II и IV курсов дневной и вечерней форм обучения всех специальностей. Міністерство вищої та середньої освіти УРСР, Одеський інститут народного господарства.- Одеса, ОИИГ, 1990. -I,25 друк.арк.
8. Аграрные истоки приватизации, ее исторический опыт и значение в различных странах. Деп. у ВНИИТЕІ АПК, 1993, № 122-НС-93. - 0,6 друк.арк.

Статті у журналах, збірниках, тези доповідей наукових конференцій

9. Проблема охраны окружающей среды. Тези доповідей науково-практичної конференції.- Одеса, ОДУ, 1980. -0,2 друк.арк.

10. Хозрасчетные методы организации охраны окружающей среды. - Республиканський збірник "Хозрасчет, финансы и кредит", - Київ-Одеса, "Вища школа", 1981, Вып. 23. - 0,3 друк.арк.
11. Повышение эффективности охраны природы - важнейшая народнохозяйственная задача. -Тези доповідей міжобластної науково-практичної конференції молодих вчених. -Одеса, ОДУ ім. І.І.Мечнікова. - 0,2 друк.арк.
12. Хозрасчетные формы охраны окружающей среды. -Республиканський збірник "Хозрасчет, финансы и кредит". - Київ-Одеса: Вища школа, 1983, Вып. 25. -0,6 друк.арк.
13. Критика буржуазных теорий взаимоотношения человека и природы. - Методичні рекомендації міжобластної науково-методичної конференції викладачів кафедр суспільних наук Одеського вузівського центру. -Одеса, ОДУ, 1983.- 0,3 друк.арк.
14. Хозяйственный механизм рационального природопользования. -Республиканська наукова конференція "Особенности производственных отношений". -Тези доповідей. Одеса, ОІНГ, 1985. -0,2 друк.арк.
15. Выгодное расточительство? - Природа и человек. -1985. - № 9. -0,5 друк.арк.
16. Предусмотренный просчет. -Природа и человек.- 1986. - № 3. - 0,6 друк.арк.
17. Охрана окружающей среды. - составная часть борьбы за мир. -Тези конференції "О проблемах войны и мира в современных условиях". - Одеське Вище Артилерійське училище. -Одеса, 1987. -0,3 друк.арк.
18. Дешать Советам. - Природа и человек. -1987. - № 2. - 0,5 друк.арк.
19. Преимущество критики буржуазных теорий по проблемам экологии в преподавании общественных наук. - Тези доповідей на науково-методичній конференції "Методика комплексного подхода к преподаванию общественных наук в условиях перестройки высшей школы." -Київ-Одеса: Вища школа, 1987. - 0,1 друк.арк.
20. Экологические резервы агропромышленного комплекса. -Тези доповідей Міжвузівського науково-практичної конференції молодих вчених. Ч.І. - Одеса, ОДУ, 1987. - 0,1 друк.арк.
21. Хозяйственный механизм и охрана окружающей среды. -Вопросы экономики. -1988. - № 4. -0,2 друк.арк.
22. К природе - с умом и любовью. -Агитатор - 1988. -№ II. - 0,5 друк. арк.

23. Критика концепций взаимодействия общества и природы. - Тези доповідей на всесоюзній конференції "Научные основы критики немарксистских концепций в курсах общественных дисциплин" 12-15 жовтня 1988, МДУ ім. М. В. Ломоносова, ОДУ ім. І.І.Мечнікова. - Одеса, 1988. - 0,1 друк.арк.

24. Перестройка управления охраной природы. - Под знаменем ленинизма, 1988. - № 24. - 0,4 друк.арк.

25. Человеческий фактор и хозяйственный механизм в решении проблемы охраны окружающей среды. Матеріали конференції "Демократизация хозяйственной жизни и активизация человеческого фактора". - К.: АН УРСР, Інститут економіки АН УРСР, 18-20 квітня 1988 р. - 0,2 друк. арк.

26. Роль экологического воспитания в подготовке кадров из развивающихся государств. - Республіканська науково-методична конференція 19-20 вересня 1989 р., Одеський технологічний інститут. - Одеса, 1989. - 0,2 друк.арк.

27. Экологические проблемы сельского хозяйства: взгляд экономиста. - Вестник сельскохозяйственной науки, 1989. - № 6. - 0,6 друк.арк.

28. Взаимосвязь интернационального и экологического воспитания студентов. - Тези доповідей на обласній науково-методичній конференції "Проблемы интернационально-патристического воспитания молодежи в свете нового политического мышления" 14-15 грудня 1989. - Одеський технологічний інститут харчової промисловості. - 0,1 друк арк.

29. Семь раз отмерить... - Природа и человек. - 1990. - № 2. - 0,3 друк.арк.

30. Изучение экономических вопросов охраны окружающей среды при проблемном обучении. - Республіканський науковий збірник "Вопросы общественных наук". - К.: КДУ, 1990, Вып. 82. - 0,5 друк.арк. (у співавторстві).

31. Одеський референдум. - Энергия. - 1991. - № 6. - 0,5 друк. арк.

32. Природоохранная деятельность должна стать выгодной предприятиям. - Социалистический труд. - 1991. - № 9. - 0,2 друк.арк.

33. Экологические проблемы АПК в условиях перехода к рынку. - Вестник сельскохозяйственной науки. - 1992. - № 1. - 0,8 друк. арк.

34. Взгляд на подготовку экологически грамотных экономистов в Одесском институте народного хозяйства. - Формування загальнолюдських ціннісних орієнтацій, соціального і гуманістичного мислення у студентів: Тези доповідей респ.наук.практ.конф.Одеса, жовт. 1992. - К.: 1992.- 0,1 друк арк.

35. Проблема подготовки экономистов-экологов. -Методичні рекомендації з учбово-методичної роботи у вищій школі в умовах переходу до ринкової економіки. -Одеса, ОІНГ. -1992. -0,1 друк.арк.

36. Учебное пособие по курсу "Общая экономическая теория (вопросы и ответы)" для студентов всех форм обучения всех специальностей. -Одеса, Міністерство освіти України, Одеський інститут народного господарства. - 1992. - I друк.арк. (у співавторстві).

37. Проблеми становлення ринкового механізму в АПК України. Всеукраїнська науково-методична конференція "Україна: становлення незалежності" - Одеса, ОДУ, 13-15 жовтня 1993 р.- 0,2 друк. арк. (у співавторстві).

460299

AB 29.279

AB 29.279